

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<https://hdl.handle.net/2066/228801>

Please be advised that this information was generated on 2021-11-05 and may be subject to change.

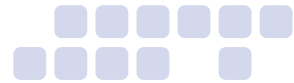

Het gebruik van en behoefte aan ceremoniële gebouwen door niet-christelijke geloofsgemeenschappen

Rapport nr. 659, maart 2020

dr. Joris Kregting

Inhoudsopgave

1	Samenvatting en conclusie	5
1.1	Samenvatting	5
1.2	Samenvattende conclusies	8
2	Inleiding	11
2.1	Achtergrond en vraagstelling	11
2.2	Dataverzameling niet-christelijke geloofsgemeenschappen	12
3	Resultaten	15
3.1	Huidig ceremonieel gebouw	15
3.2	Activiteiten in het ceremoniële gebouw	19
3.3	Aantal religieuze of meditatieve bijeenkomsten en bezoekers	21
3.4	Ontwikkeling bezoekers religieuze of meditatieve bijeenkomsten	22
3.5	Toekomst ceremonieel gebouw	24
3.6	Animo voor overname christelijke kerk	26

1 Samenvatting en conclusie

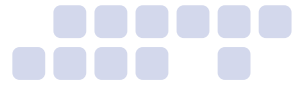
1.1 Samenvatting

Dit onderzoek probeert een antwoord te vinden op de vraag hoe het huidige gebruik is van ceremoniële ruimtes door niet-christelijke geloofsgemeenschappen, en wat hun eventuele ruimtevraag zou zijn voor de nabije toekomst. Daarbij wordt ook verkend of men geïnteresseerd zou zijn in het benutten van christelijke kerkgebouwen voor zover die leeg komen en beschikbaar zijn.

Grosso modo kan geconstateerd worden dat de meeste niet-christelijke geloofsgemeenschappen in de toekomst van hun huidige ceremoniële gebouw gebruik blijven maken; met andere woorden, er is weinig behoefte om te verhuizen. Voor de kleine groep die dit wel zou overwegen dan geldt dat het inrichten van een kerk als hindoe tempel, boeddhistische sangha en moskee een reële optie is, maar dat er bij joodse synagogen hiervoor weinig animo is. De geloofsgemeenschappen die niet open staan voor een verhuizing naar een christelijk kerkgebouw geven vooral aan dat deze gebouwen te groot zijn, wat (te) hoge kosten met zich meebrengt.

Hieronder meer in detail de belangrijkste samenvattende punten.

- 1) Hoe zijn niet-christelijke geloofsgemeenschappen momenteel gehuisvest?
  - Moskeeën zijn vaak in eigen bezit (87%), bij hindoe tempels en joodse synagogen is dit bij ongeveer de helft het geval en bij boeddhistische sangha's bij slechts een zesde (en heeft een deel überhaupt geen gebouw).
  - Joodse synagogen zijn veelal oud (74% gebouwd in 18^e en 19^e eeuw), vaak lang in gebruik (80% langer dan 20 jaar) en vaak monument (80%). Moskeeën zijn juist vaak relatief recent gebouwd (80% na 1970), wel vrij vaak lang in gebruik (bijna de helft langer dan twintig jaar) en het zijn zelden monumenten (10%). Boeddhistische sangha's en hindoe tempels huisvesten zowel in oude als recente gebouwen, vooral de boeddhistische sangha's gebruiken het gebouw nog niet lang (de helft maximaal vijf jaar) en het zijn zelden monumenten (voor beide denominaties ongeveer 15%).
  - Over het algemeen zijn de niet-christelijke geloofsgemeenschappen tevreden over de ligging, de faciliteiten, de uitstraling en de onderhoudsstaat van het ceremonieel gebouw. Alleen ten aanzien van de kosten is er op grotere schaal ontevredenheid, vooral bij de hindoe tempels en joodse synagogen (ongeveer 40% is ontevreden).

- 2) Welke activiteiten vinden er in de ceremoniële gebouwen plaats en hoe geschikt is het gebouw voor deze activiteiten?
  - Bijna alle niet-christelijke geloofsgemeenschappen bieden, vanzelfsprekend, religieuze en meditatieve bijeenkomsten aan. Het overgrote deel van de moskeeën biedt daarnaast religieus onderwijs (83%), informele activiteiten (zoals lezingen) voor de eigen achterban (86%) en maatschappelijke activiteiten (77% zoals taalcursussen) aan. Bij joodse synagogen is het aanbieden van religieus onderwijs (85%) en informele activiteiten (90%) ook heel gebruikelijk, maatschappelijke activiteiten komen minder vaak voor (35%). Hindoe tempels organiseren vaak informele activiteiten (76%), ruim de helft organiseert religieus onderwijs en eveneens ruim de helft maatschappelijke activiteiten. Boeddhistische sangha's bieden het minst vaak andere, dan meditatieve, activiteiten aan: ongeveer de helft informele activiteiten, ruim een derde onderwijs in meditatie en ongeveer 10% maatschappelijke activiteiten.
  - 80% van de joodse synagogen vindt het gebouw zeer geschikt voor religieuze bijeenkomsten, bij de andere denominaties is dit ongeveer 60%. Dat een gebouw echt ongeschikt is voor religieuze en meditatieve bijeenkomsten komt alleen bij hindoe tempels enigszins frequent (16%) voor. Ook voor andere activiteiten zijn de ceremoniële gebouwen veelal geschikt.
- 3) Hoeveel religieuze en meditatieve bijeenkomsten vinden er in de ceremoniële gebouwen plaats en hoeveel bezoekers trekken ze?
  - Het gebed in moskeeën vindt zeer frequent plaats (gemiddeld 27 keer per week) en trekt ook grote aantallen bezoekers (gemiddeld 66 per gebed). De boeddhistische sangha's, hindoe tempels en joodse synagogen houden gemiddeld enkele keren per week een bijeenkomst die gemiddeld respectievelijk 14, 46 en 27 bezoekers trekken.
- 4) Hoe zien niet-christelijke geloofsgemeenschappen de ontwikkeling van deze bezoekers, recent en in de nabije toekomst?
  - Moskeeën ontvangen een omvangrijke groep jonge bezoekers voor de religieuze bijeenkomsten: ruim een derde is tussen de 18 en 40 jaar. Bij boeddhistische sangha's en hindoe tempels ligt het aandeel jongeren nog iets hoger, namelijk ongeveer de helft. Bij joodse synagogen is de jongste leeftijdsgroep aanzienlijk geringer, 14%, en is bijna 60% 60 jaar of ouder (bij de andere drie denominaties is dit 25-30%). Dit aandeel 'oudere' bezoekers in de joodse synagogen is vergelijkbaar met de Protestantse Kerk in Nederland, in de Rooms-Katholieke Kerk is dit aandeel nog iets groter (bijna driekwart).
  - Ongeveer 60% van de boeddhistische sangha's en moskeeën heeft het aantal bezoekers van de religieuze bijeenkomsten in de afgelopen vijf jaar zien groeien en een even groot deel verwacht dat dit ook in de komende vijf jaar gaat gebeuren. Bij de hindoe tempels kende ruim 40% recent groei en verwacht bijna driekwart in de nabije toekomst groei. Krimp komt bij deze drie denominaties recent en ook in de nabije toekomst nauwelijks voor. Bij de

joodse synagogen ligt dit anders: bijna de helft kende recent een daling van het aantal bezoekers en bijna 40% verwacht dit voor de nabije toekomst.

- 5) Welke behoefte volgt uit deze ontwikkeling met betrekking tot de toekomst van het ceremoniële gebouw?
  - De meeste niet-christelijke geloofsgemeenschappen willen in de toekomst van hun huidige ceremoniële gebouw gebruik blijven maken, soms wel met structureel onderhoud bijvoorbeeld om de faciliteiten te verbeteren. De wens tot behoud van het huidige gebouw geldt voor bijna alle joodse synagogen (95%) maar ook voor 70-80% van de boeddhistische sangha's, hindoe tempels en moskeeën.
  - Als geloofsgemeenschappen wel willen verhuizen, dan willen boeddhistische sangha's vooral naar een ander reeds bestaand gebouw (26%), hindoe tempels en moskeeën willen vooral naar een nieuw gebouw (respectievelijk 29% en 20%). Redenen voor verhuizing zijn vooral de behoefte aan een groter gebouw en betere faciliteiten.
- 6) Kunnen gesloten christelijke kerkgebouwen voor deze toekomstige ontwikkelingen een oplossing bieden?
  - Het animo onder niet-christelijke geloofsgemeenschappen om te verhuizen is dus niet groot. Maar stel dat hier wel sprake van zou zijn dan zou een christelijk kerkgebouw voor veel hindoe tempels (78%), boeddhistische sangha's (68%) en moskeeën (68%) een reële optie zijn (met geen achterstallig onderhoud als voornaamste voorwaarde). Alleen bij joodse synagogen is hiervoor weinig animo (20%). De geloofsgemeenschappen die niet open staan voor een verhuizing naar een christelijk kerkgebouw geven vooral aan dat deze gebouwen te groot zijn, wat (te) hoge kosten met zich meebrengt.
  - De open houding van veel niet-christelijke geloofsgemeenschappen naar toekomstig hergebruik van christelijke kerkgebouwen blijkt ook uit de bereidheid tot deelname aan Kerkenvisies: vooral hindoe tempels (76%) en moskeeën (69%) zien deze deelname zeker zitten, voor boeddhistische sangha's (43%) en joodse synagogen (31%) geldt dit in mindere mate hoewel zij zelden volledig afwijzend tegenover dit initiatief staan.

In de tabel hieronder geven we de belangrijkste resultaten nog eens kort weer. De resultaten worden weergegeven in percentages. Voor het animo om te verhuizen naar een ander gebouw, waaronder christelijke kerken, worden ook absolute aantallen weergegeven, omgerekend voor de hele populatie.

Tabel 1.1 Samenvatting belangrijkste resultaten

	<i>Boeddhisme</i>	<i>Hindoeïsme</i>	<i>Islam</i>	<i>Jodendom</i>
geen eigen gebouw (%)	84	56	13	50
ontevreden over kosten gebouw (%)	18	36	18	42
gebouw ongeschikt rel./med. bijeenkomsten (%)	1	16	5	5
bezoekers afgelopen 5 jaar gegroeid (%)	61	42	63	33
bezoekers afgelopen 5 jaar gekrompen (%)	11	12	6	45
animo voor nieuw gebouw (%)	10	29	20	0
animo voor ander bestaand gebouw (%)	26	4	9	5
staat bij ev. verhuizing open voor kerk (%)*	66	78	68	20
wil zeker meedoen aan Kerkenvisie (%)	43	76	69	31
animo voor nieuw gebouw (abs.)	26	18	79	0
animo voor bestaand gebouw (abs.)	68	2	36	2
staat bij ev. verhuizing open voor kerk (abs.)*	172	48	270	7

* Ook al heeft men daar op dit moment geen behoefte aan.

1.2 Samenvattende conclusies

De conclusie wordt voor de vier onderzochte denominaties apart geformuleerd.

Boeddhistische sangha's zijn in veel opzichten nogal onvergelykbaar met de andere denominaties. De sangha's zijn vaak recent ontstaan, het zijn vaak groeiende gemeenschappen met veel jonge bezoekers, het ceremonieel gebouw is vaak niet in eigen bezit (en een deel heeft zelfs geen gebouw) en de meditatieve bijeenkomsten zijn kleinschalig. Het huidige gebouw functioneert naar behoren en daarom willen veel sangha's ook in de toekomst in hun gebouw blijven. Toch is er ook een deel, ongeveer 30%, dat zou willen verhuizen, vooral naar een reeds bestaand gebouw. De boeddhistische sangha's staan vaak positief tegenover het betrekken van een leegkomend kerkgebouw (en tegenover deelname aan een Kerkenvisie). Het is echter nog maar de vraag of het daarvan ook daadwerkelijk gaat komen, gezien het verschil tussen de kleine omvang van de benodigde ruimte en het grote kerkgebouw.

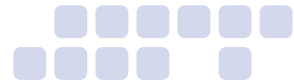
Hindoe tempels hebben hun ceremoniële gebouwen soms in eigen bezit en soms worden ze gehuurd. De gebouwen functioneren naar tevredenheid, hoewel de kosten af en toe problematisch zijn. Hindoe tempels hebben een jonge leeftijdsverdeling en zijn

vaak groeiend. De meeste hindoe tempels willen het huidige gebouw behouden, maar ook hier is een groep van ongeveer 30% die zou willen verhuizen, vooral naar een nieuw gebouw. Het animo om een christelijk kerkgebouw over te nemen is bij deze denominatie het grootst (en dat geldt ook voor deelname aan de Kerkenvisie), maar het kostenplaatje dat bij een christelijk kerkgebouw hoort, zal voor de hindoe tempels een heikel punt zijn.

Bij moskeeën is het huidige gebouw vooral in eigen bezit en vaak al lang in gebruik. Men is tevreden over de staat van het gebouw dat meestal nog niet oud is; men vindt het gebouw geschikt voor het organiseren van het gebed en andere activiteiten. Moskeeën zijn veelal groeiende gemeenschappen met een groot bereik, geholpen door een jonge leeftijdsopbouw van de bezoekers. Maar dit zorgt er niet voor dat moskeeën op grote schaal (ongeveer 25% wil dit) willen verhuizen naar een groter (liefst nieuw) gebouw; het huidige gebouw lijkt ook op dit vlak goed te functioneren. Ondanks dat de meeste moskeeën dus het huidige gebouw willen behouden, staan de moskeeën veelal niet afwijzend ten opzichte van een eventuele overgang naar een christelijk kerkgebouw en ook de bereidheid tot deelname aan een Kerkenvisie is wijdverbreid.

Joodse synagogen kennen een lange staat van dienst, ze zijn vaak monumentaal en functioneren naar tevredenheid, hoewel hoge kosten her en der wel een probleem zijn. De bezoekers zijn vergrijsd en dit zorgt ervoor dat een fors deel van de joodse gemeenschappen te maken heeft met krimp. Verhuizing naar een ander ceremonieel gebouw is voor nagenoeg alle joodse synagogen geen optie en ook voor een eventuele overgang naar een christelijk kerkgebouw is weinig animo (het minst van alle vier de denominaties, en datzelfde geldt voor deelname aan een Kerkenvisie).

2 Inleiding

2.1 Achtergrond en vraagstelling

Op 10 november 2018 zijn er tussen de verschillende overheidslagen, kerkeigenaren en erfgoedorganisaties afspraken gemaakt over maatregelen ter bevordering van een duurzame toekomst voor de christelijke kerkgebouwen in Nederland. Volgens de vertegenwoordigers van het overlegorgaan van de kerken met de overheid (CIO-K) zullen de komende tien jaar tussen 30-80% van de kerkgebouwen hun religieuze functie verliezen. Onduidelijk is echter hoe andere, niet-christelijke, denominaties de toekomst zien van de gebouwen waarin zij hun religieuze of meditatieve bijeenkomsten houden (vanaf nu in dit rapport aangeduid als ceremoniële gebouwen). Voor welke opgaven omtrent hun ceremoniële gebouwen zien de geloofsgemeenschappen van deze denominaties zich geplaatst en hoe kijken zij aan tegen de christelijke kerkgebouwen die in toenemende mate beschikbaar komen? Niet voor niets wordt binnen de gemaakte afspraken (van 10 november 2018) en het bijbehorende Programma Toekomst Religieus Erfgoed gepleit voor een aanpak waarin alle ceremoniële gebouwen in Nederland betrokken worden.

In dit Kaski-rapport wordt de volgende onderzoeksvraag beantwoord:

Wat is het toekomstperspectief van de ceremoniële gebouwen van niet-christelijke geloofsgemeenschappen?

We leggen de hoofdvraag uiteen in zestal subvragen:

- 1) Hoe zijn niet-christelijke geloofsgemeenschappen momenteel gehuisvest (met o.a. hebben ze een eigen ceremonieel gebouw en hoe tevreden zijn ze hierover)?
- 2) Welke activiteiten vinden er in de ceremoniële gebouwen plaats en hoe geschikt is het gebouw voor deze activiteiten?
- 3) Hoeveel religieuze en meditatieve bijeenkomsten vinden er in de ceremoniële gebouwen plaats en hoeveel bezoekers trekken ze?
- 4) Hoe zien niet-christelijke geloofsgemeenschappen de ontwikkeling van deze bezoekers, recent en in de nabije toekomst (groei, stabiel of krimp)?
- 5) Welke behoefte volgt uit deze ontwikkeling met betrekking tot de toekomst van het ceremoniële gebouw (nieuwbouw, uitbreiding, verhuizing, behoud of afstoting)?
- 6) Kunnen gesloten christelijke kerkgebouwen voor deze toekomstige ontwikkelingen een oplossing bieden?

2.2 Dataverzameling niet-christelijke geloofsgemeenschappen

Voor het onderzoek zijn de niet-christelijke geloofsgemeenschappen geïnventariseerd die behoren tot de volgende denominaties (met tussen haakjes de aanduiding voor de geloofsgemeenschappen van de denominatie):

1. Boeddhisme (boeddhistische sangha's).

De term geloofsgemeenschap is strikt genomen veelal niet op de boeddhistische sangha's van toepassing maar wordt in dit rapport voor de leesbaarheid toch gehanteerd.

2. Hindoeïsme (hindoe tempels of mandirs).
3. Islam (moskeeën).
4. Jodendom (joodse synagogen of gemeenten).
5. Sathya Sai (Sathya Sai centra).

De geloofsleer van Sathya Sai wordt soms toegeschreven aan het Hindoeïsme maar is volgens de denominatie zelf niet aan een bepaalde religie toe te schrijven; de eenheid van alle religies is juist een belangrijk onderdeel van de leer.

6. Sikhisme (Sikh gurdwara's).

De inventarisatie vond plaats met behulp van koepelorganisaties (zoals Diyanet, Zen.nl en het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap) en overzichtswerken (zoals de website Moskeewijzer.nl en het boek *Hindus in the Netherlands* van Freek L. Bakker). De inventarisatie heeft een bestand opgeleverd met contactgegevens van bijna 800 niet-christelijke geloofsgemeenschappen (zie Tabel 2.1). De inventarisatie is omvangrijk edoch naar alle waarschijnlijkheid niet volledig en bevat daarnaast ook gemeenschappen waarvan wel naam- en adresgegevens beschikbaar zijn maar waarvan de actuele status niet bekend is.

Alle bijna 800 niet-christelijke geloofsgemeenschappen zijn per email of brief benaderd met het verzoek een online vragenlijst in te vullen. Na een herinnering bleek dat de respons onder moskeeën achterbleef. Alle moskeeën die nog niet aan het onderzoek hadden deelgenomen en waarvan het telefoonnummer bekend was, zijn telefonisch benaderd (284 in totaal) met het verzoek de vragenlijst alsnog in te vullen.¹

---

¹ 82 moskeeën werden telefonisch bereikt en zij gaven bijna allemaal aan dat ze bereid waren om aan het onderzoek deel te nemen (wat overigens niet wil zeggen dat zij daarna ook allemaal de vragenlijst daadwerkelijk hebben ingevuld). Van 50 moskeeën bleek het telefoonnummer niet te werken, bij 152 moskeeën werd tot twee keer toe de telefoon niet opgenomen. Ook zijn er nog een aantal hindoe tempels gebeld, 26 in totaal. Dit werd niet gedaan omdat de respons bij deze denominatie achterbleef maar om een voldoende aantal ingevulde vragenlijsten te verkrijgen zodat de resultaten voor deze denominatie apart kunnen worden weergegeven.

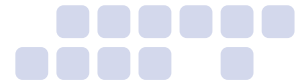
Tabel 2.1 Respons door niet-christelijke geloofsgemeenschappen

<i>denominatie</i>	<i>totaal aantal</i>	<i>aantal respons</i>	<i>% respons</i>
Boeddhisme	260	128	49%
Hindoeïsme	62	25	40%
Islam	397	69	17%
Jodendom	35	20	57%
Sathya Sai	20	4	20%
Sikhisme	8	1	13%
totaal	782	247	32%

Uiteindelijk hebben 247 van de 782 niet-christelijke geloofsgemeenschappen de vragenlijst ingevuld, een respons van 32%. De respons onder moskeeën is, ondanks het telefonische rappel, nog steeds lager (17%) dan onder de boeddhistische sangha's (49%), hindoe tempels (40%) en joodse synagogen (57%).

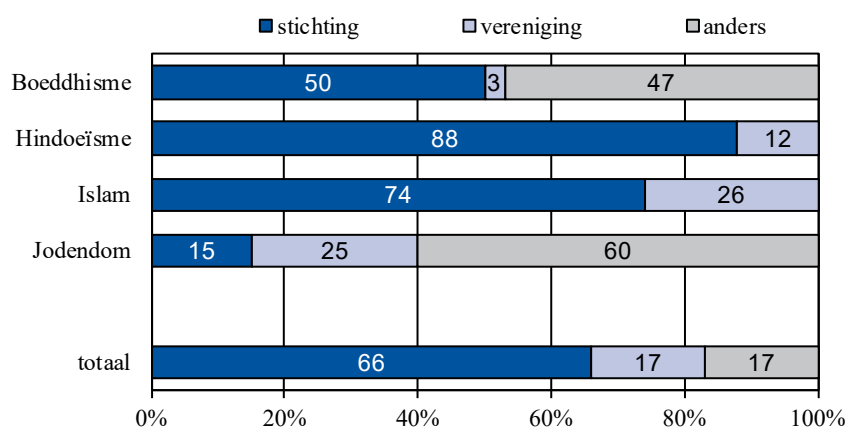
Voor alle denominaties geldt dat de respons een goede regionale spreiding vertoont en dat stromingen binnen de denominaties (zoals hindoe tempels van Sanatan Dharm en Turkse en Marokkaanse moskeeën) goed zijn vertegenwoordigd. Alleen de Milli Gorus moskeeën hebben een iets lagere respons, namelijk 10%, tegen 17% gemiddeld voor alle moskeeën.

In hoofdstuk 3 worden de resultaten van het onderzoek weergegeven. We volgen hierbij de zes subvragen uit de vorige paragraaf. We presenteren de resultaten apart voor de verschillende denominaties, met uitzondering voor de Sathya Sai en Sikhisme. Hiervoor is het aantal ingevulde vragenlijsten, respectievelijk 4 en 1, te gering. Beide denominaties worden wel meegenomen in de totaal cijfers voor alle niet-christelijke geloofsgemeenschappen waarbij rekening wordt gehouden met de omvang ofwel het totaal aantal geloofsgemeenschappen per denominatie. Er wordt voor de totaal cijfers met andere woorden een gewogen gemiddelde gehanteerd.

Centraal in de resultaten staan de ceremoniële gebouwen en de religieuze en meditatieve bijeenkomsten die erin worden gehouden. Er is één uitzondering, namelijk de resultaten met betrekking tot het bestuurlijke type van de geloofsgemeenschappen. De meeste hindoe tempels (88%) en moskeeën (75%) zijn een stichting. Voor de boeddhistische sangha's geldt dit voor de helft en zijn er ook veel eenmanszaken of zelfstandigen. Veel joodse synagogen (60%) zijn geen stichting of vereniging maar duiden zichzelf als kerkgenootschap.

Figuur 2.1 Type niet-christelijke geloofsgemeenschappen (n=226)

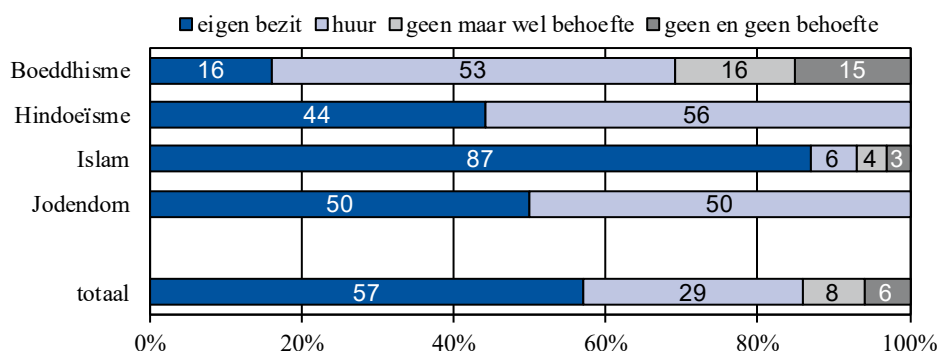

3 Resultaten

3.1 Huidig ceremonieel gebouw

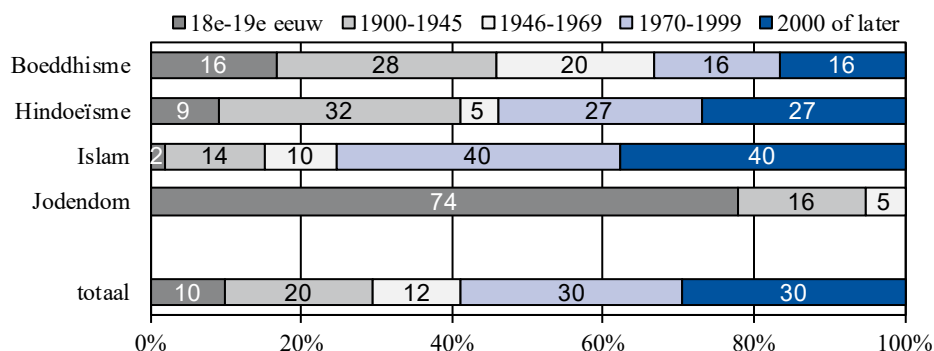
Bijna 90% van de moskeeën is in eigen bezit. Bij de hindoe tempels en joodse synagogen is dit ongeveer de helft, bij de andere helft is er sprake van huur. Slechts een klein deel van de boeddhistische sangha's (16%) heeft een gebouw in eigen bezit en ongeveer de helft huurt het gebouw. Een vrij grote groep boeddhistische sangha's (31%) geeft aan geen eigen gebouw te hebben; dit zijn vaak kleine boeddhistische sangha's die bijvoorbeeld in het privéhuis van de meditatieleraar zijn gehuisvest. De geloofsgemeenschappen zonder ceremonieel gebouw laten we in de rest van deze paragraaf buiten beschouwing.

Figuur 3.1 Status ceremonieel gebouw (n=242)

Ongeveer driekwart van de joodse synagogen is gebouwd in de 18e en 19e eeuw en de overige synagogen vooral in de eerste helft van de 20ste eeuw. Een groot deel van de moskeeën is recent gebouwd: 40% tussen 1970 en 1999, en 40% in de 21ste eeuw. De boeddhistische sangha's en hindoe tempels huisvesten in zowel oude als recente gebouwen.

Figuur 3.2 Bouwjaar ceremonieel gebouw (n=188)

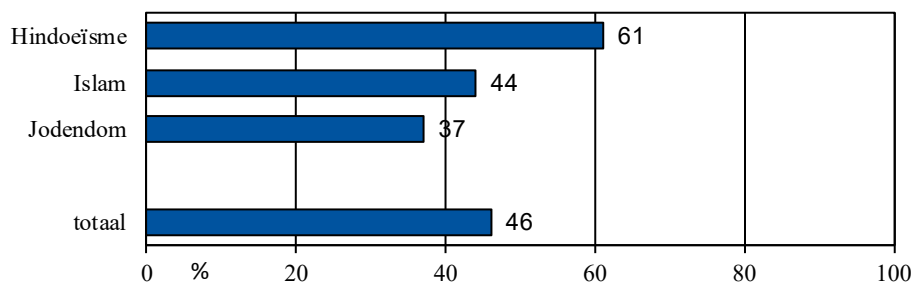

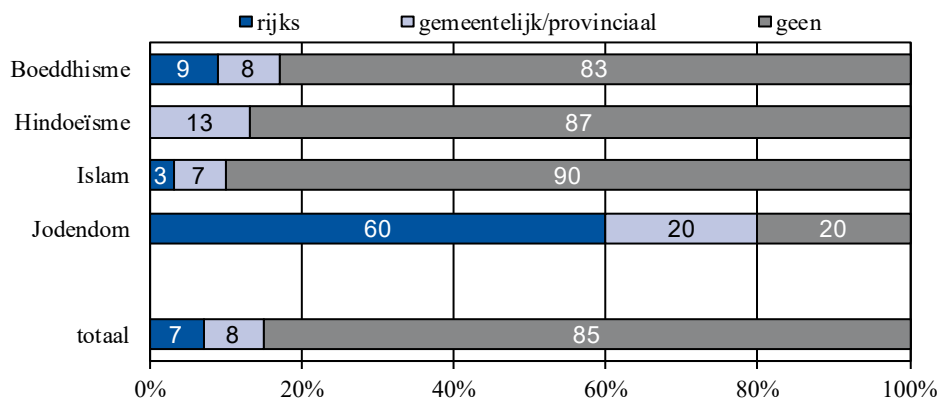
Ongeveer 60% van de hindoe tempels heeft voorheen een niet-religieuze functie gehad, bijvoorbeeld als school of kantoor. Bij de joodse synagogen en moskeeën is dit ongeveer 40%. Aan boeddhistische sangha's is deze vraag niet gesteld omdat hun gebouwen momenteel veelal ook geen religieuze functie hebben.

Figuur 3.3 Gebouw voorheen niet-religieuze functie (n=106)*

Slechts een klein deel van de gebouwen is een monument. Eigenlijk komt dit alleen bij de joodse synagogen frequent voor: 80% is monument.

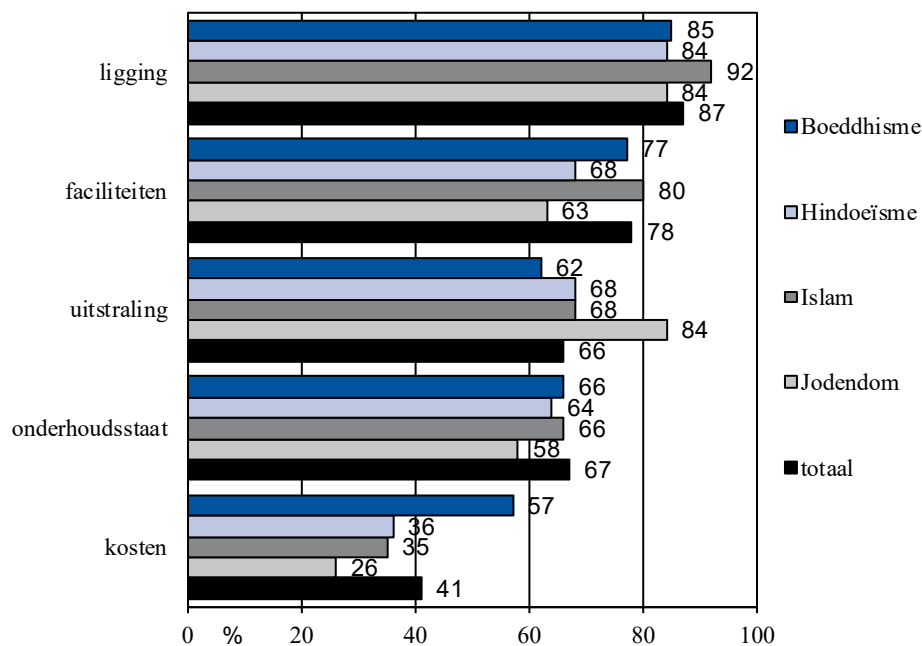
Figuur 3.4 Monumentale status ceremonieel gebouw (n=174)*

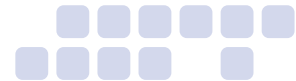
* De resultaten uit dit onderzoek kunnen helaas niet worden vergeleken met de monumentale status van de religieuze gebouwen zoals die bij de RCE staan geregistreerd; dit komt vooral door verschillen in de gehanteerde definities (zoals wel of niet als gebedshuis gebouwd en momenteel wel of niet als religieus gebouw in gebruik).

Het overgrote deel van de geloofsgemeenschappen, 85-90%, is (heel) tevreden over de ligging van het ceremoniële gebouw, zonder grote verschillen tussen de denominaties. Ook over de faciliteiten, de uitstraling en de onderhoudsstaat is men over het algemeen (heel) tevreden (steeds 60-80%). De joodse synagogen zijn iets vaker dan de andere geloofsgemeenschappen tevreden over de uitstraling van het gebouw maar juist iets minder vaak tevreden over de faciliteiten en de onderhoudsstaat.

Figuur 3.5 Beoordeling ceremonieel gebouw: % (heel) tevreden (n=198)

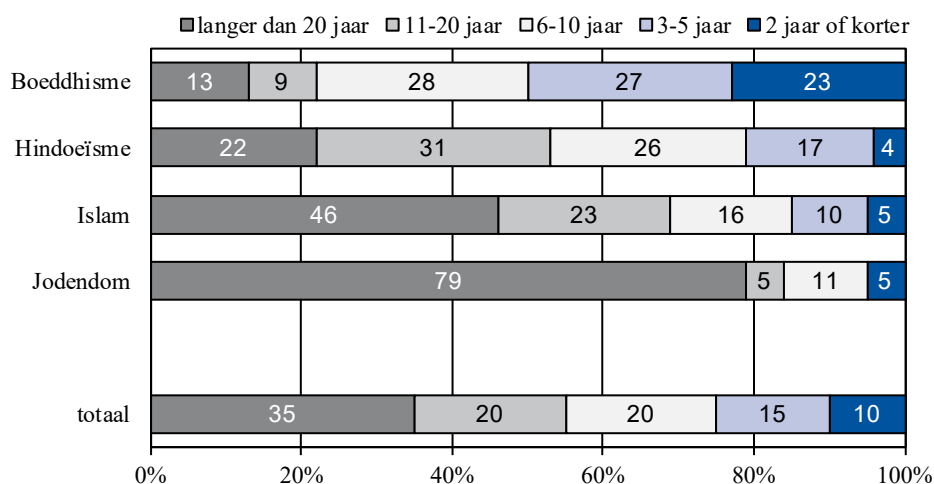
De kosten van het gebouw worden aanzienlijk minder goed beoordeeld: bijna 60% van de boeddhistische sangha's is (heel) tevreden en ongeveer 25-35% van de andere geloofsgemeenschappen. Bij de hindoe tempels en joodse synagogen is een vrij grote groep van ongeveer 40% (heel) ontevreden over de kosten (en ongeveer 30% is neutraal), bij de moskeeën is dit bijna 20% (en bijna 50% neutraal). Het gaat bij deze ontevredenheid vooral om de hoge kosten voor zowel onderhoud, energie als ook voor de huur.

Vooral joodse synagogen houden al erg lang ceremoniële bijeenkomsten in het huidige gebouw, ongeveer 80% langer dan twintig jaar. Bij moskeeën is dit bijna de helft. Bij hindoe tempels is er een mix van zowel lang als kort in gebruik. Bij boeddhistische sangha's zien we juist een grote groep die pas korte tijd in het gebouw zit, de helft maximaal vijf jaar.

Veel geloofsgemeenschappen hebben overigens eerder in een ander gebouw gezeten: ruim 80% van de joodse synagogen, ongeveer 70% van de boeddhistische sangha's en moskeeën en bijna 60% van de hindoe tempels.

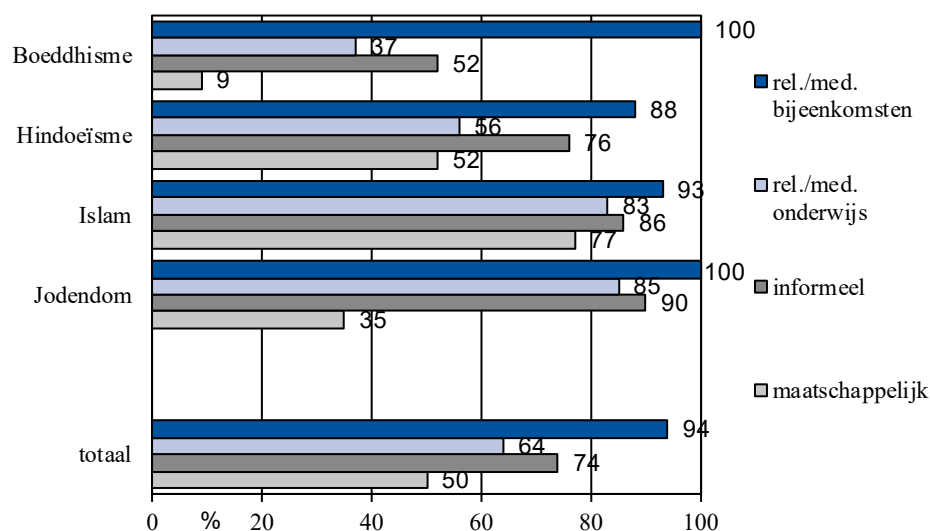
Figuur 3.6 Aantal jaar van ceremoniële bijeenkomsten in het huidige gebouw (n=194)

3.2 Activiteiten in het ceremoniële gebouw

Welke activiteiten vinden er plaats in de ceremoniële gebouwen van de niet-christelijke geloofsgemeenschappen? Deze vraag is ook gesteld aan het kleine deel van de gemeenschappen die geen eigen gebouw hebben. Allereerst vinden vanzelfsprekend in nageenog alle gebouwen religieuze of meditatieve bijeenkomsten plaats. Er zijn enkele hindoe en moslimgemeenschappen die geen religieuze bijeenkomsten maar enkel activiteiten van culturele aard organiseren (zij zouden dus eigenlijk ook niet als hindoe tempel of moskee gedefinieerd dienen te worden).

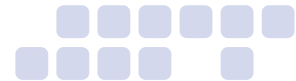
Figuur 3.7 Activiteiten van geloofsgemeenschappen (n=242)

Onder joodse synagogen en moskeeën is het aanbieden van religieus onderwijs heel gebruikelijk, ongeveer 85% doet dit; bij de hindoe tempels is dit ongeveer 55%. Bijna 40% van de boeddhistische sangha's biedt onderwijs in meditatie aan.

Informele activiteiten voor de eigen achterban (zoals festivals en lezingen) zijn bij de hindoe tempels, joodse synagogen en moskeeën zeer gebruikelijk, ongeveer 80-90% van deze gemeenschappen doet dit. Bij de boeddhistische sangha's is dit minder vaak het geval, ongeveer de helft doet dit.

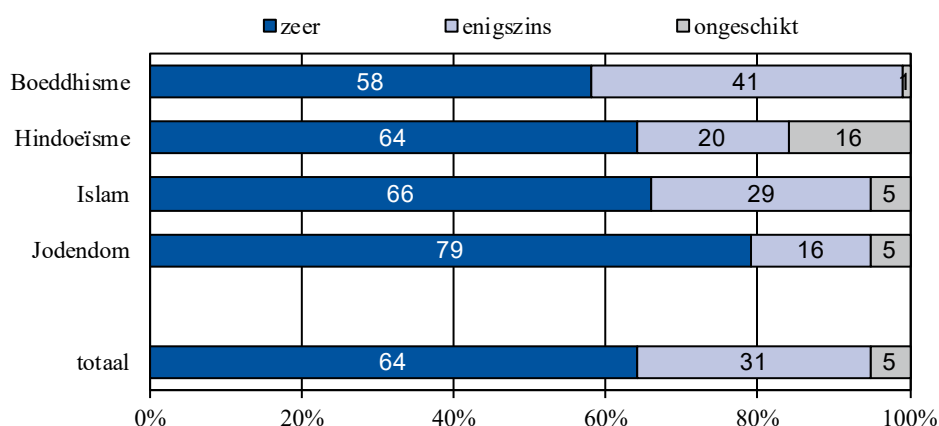
Driekwart van de hindoe tempels en moskeeën organiseert maatschappelijke activiteiten (bijv. taalcursussen, sociale ondersteuning van hulpbehoevenden) tegenover ruim een derde van de joodse synagogen en slechts 10% van de boeddhistische sangha's.

In de rest van deze paragraaf worden de geloofsgemeenschappen zonder eigen gebouw buiten beschouwing gelaten.

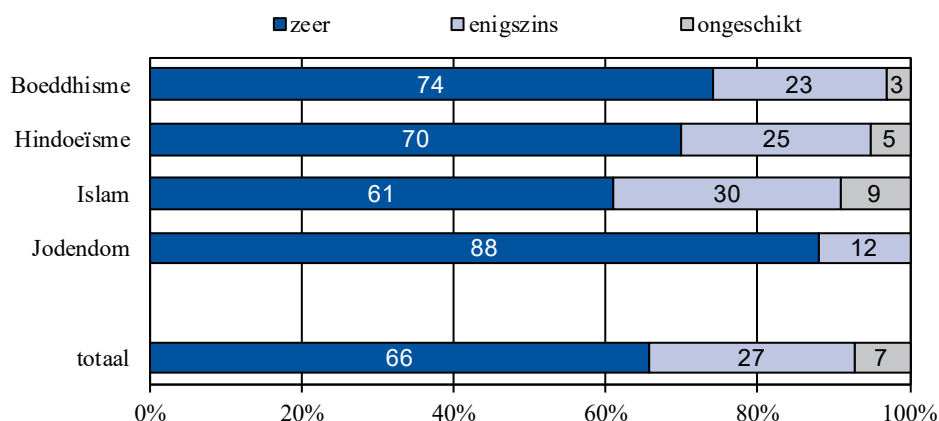
Over het algemeen vindt men de ceremoniële gebouwen geschikt voor de religieuze of meditatieve bijeenkomsten: ongeveer 60% van de boeddhistische sangha's, hindoe tempels en moskeeën vindt het gebouw hiervoor zeer geschikt en bij de joodse synagogen is dit ongeveer 80%. De andere geloofsgemeenschappen vinden het gebouw veelal enigszins geschikt; ontevredenheid over bijvoorbeeld een te kleine of slecht onderhouden ruimte komt alleen bij de hindoe tempels op iets grotere schaal (16%) voor.

Figuur 3.8 Geschiktheid ceremonieel gebouw voor religieuze of meditatieve bijeenkomsten (n=198)

Ook als het gaat om andere activiteiten dan de religieuze en meditatieve bijeenkomsten, zijn de gebouwen volgens de geloofsgemeenschappen veelal zeer geschikt. Dit geldt voor ongeveer 60% van de moskeeën, ongeveer 70% van de boeddhistische sangha's en hindoe tempels en zelfs bijna 90% van de joodse synagogen.

Figuur 3.9 Geschiktheid ceremonieel gebouw voor andere activiteiten (n=154)

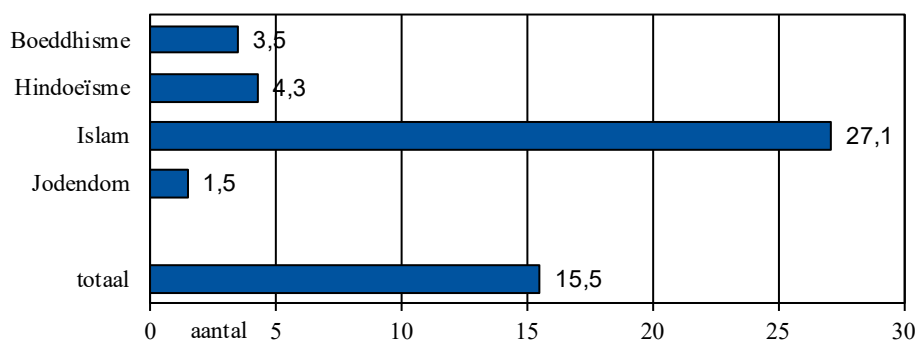

3.3 Aantal religieuze of meditatieve bijeenkomsten en bezoekers

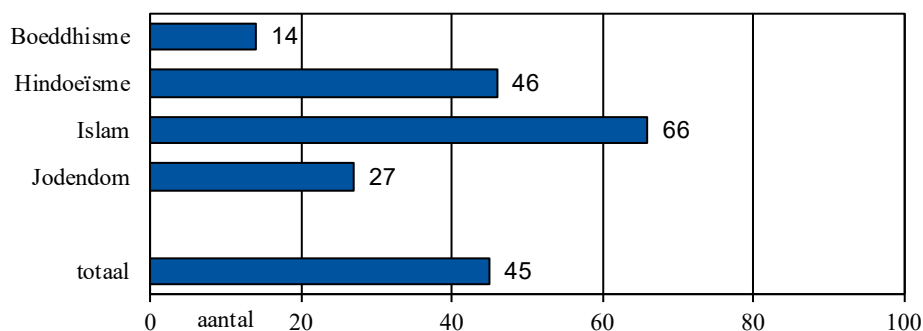
Aan de geloofsgemeenschappen is gevraagd hoe vaak per week er religieuze of meditatieve bijeenkomsten plaatsvinden en hoeveel bezoekers er gemiddeld zijn? Het gaat hierbij om ‘reguliere’ bijeenkomsten; incidentele bijeenkomsten, bijvoorbeeld op hoogtijdagen, worden buiten beschouwing gelaten. Daarnaast laten we ook de geloofsgemeenschappen zonder gebouw buiten beschouwing.

In moskeeën vindt gemiddeld 27 keer per week² het gebed plaats met gemiddeld 66 bezoekers (waarbij het vrijdaggebed fors meer bezoekers trekt). Bij boeddhistische sangha's en hindoe tempels vinden er gemiddeld 3 à 4 bijeenkomsten per week plaats met gemiddeld respectievelijk 14 en 46 bezoekers. In joodse synagogen is er gemiddeld 1,5 bijeenkomst per week met gemiddeld 27 bezoekers.

Figuur 3.10 Aantal religieuze of meditatieve bijeenkomsten per week (n=178)

Figuur 3.11 Gemiddeld aantal bezoekers per bijeenkomst (n=178)

² Dagelijks vijf keer is gebruikelijk, dat wil zeggen 35 keer per week, maar er zijn enkele moskeeën die alleen het vrijdaggebed opgeven.

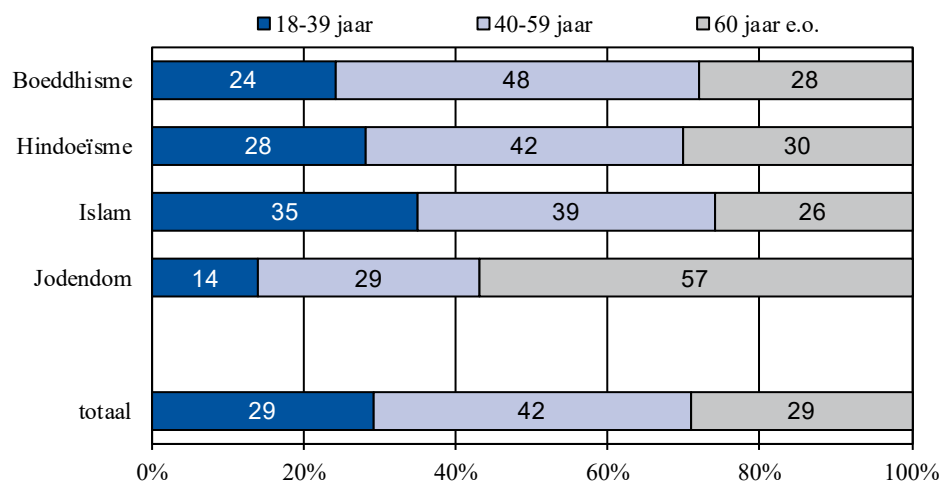

3.4 Ontwikkeling bezoekers religieuze of meditatieve bijeenkomsten

De leeftijdsverdeling van de bezoekers van de religieuze of meditatieve bijeenkomsten komt bij boeddhistische sangha's, hindoe tempels en moskeeën redelijk overeen: 25-35% is tussen de 18 en 40 jaar, 40-50% tussen de 40 en 59 jaar en ongeveer 30% is 60 jaar of ouder. De bezoekers van de religieuze bijeenkomsten in joodse synagogen zijn sterker vergrijsd: bijna 60% is 60 jaar of ouder.

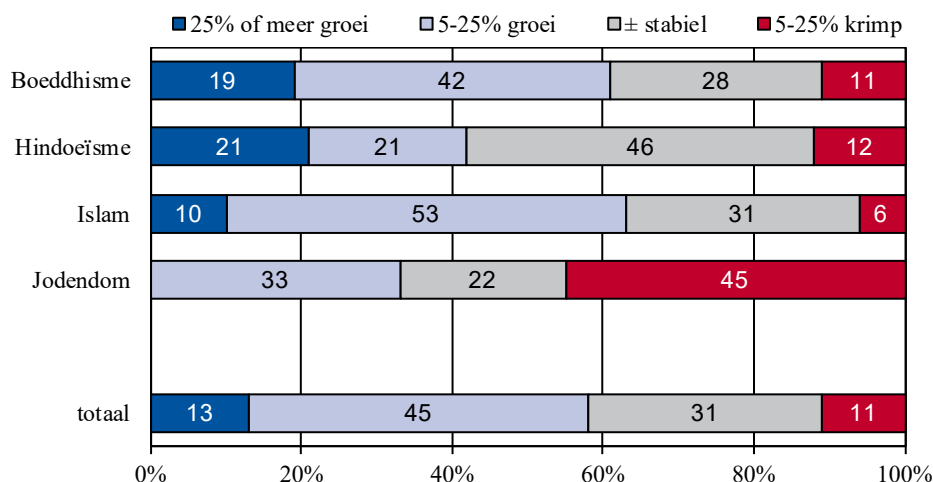
Ter vergelijking, van katholieke kerkgangers (van 18 jaar en ouder, zij die minimaal één keer per maand naar de kerk gaan) is bijna driekwart 60 jaar of ouder, van de kerkgangers in de Protestantse Kerk in Nederland ongeveer 60% en van de kerkgangers van de kleine protestantse en andere christelijke kerkgenootschappen (bijvoorbeeld evangelische gemeenten en Gereformeerde Gemeenten) ongeveer een derde (LISS 2018).

Figuur 3.12 Leeftijdsverdeling bezoekers religieuze of meditatieve bijeenkomsten (n=190)

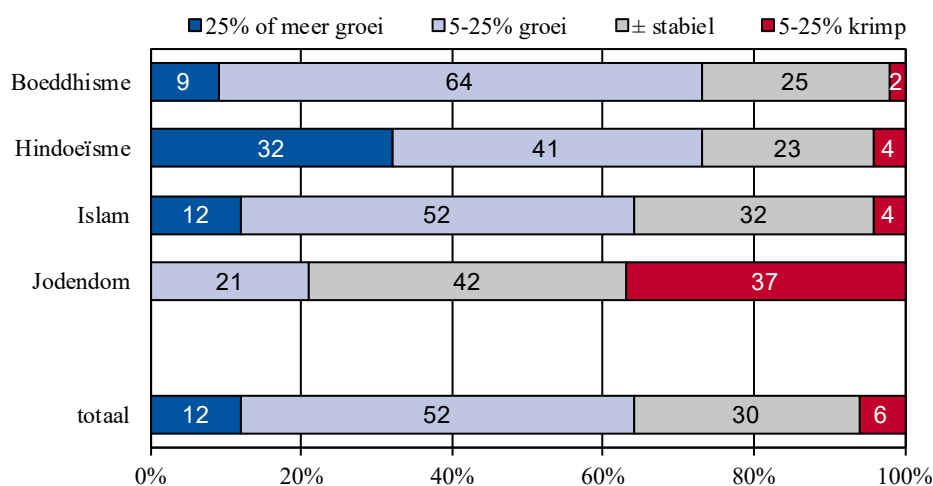
Ruim 60% van zowel de boeddhistische sangha's als de moskeeën heeft de afgelopen vijf jaar het aantal bezoekers van religieuze of meditatieve bijeenkomsten zien groeien, bij hindoe tempels is dit ruim 40% en bij joodse synagogen een derde. Bij de joodse synagogen is er ook een aanzienlijk aantal gemeenschappen, 45%, waar het aantal bezoekers, vooral door vergrijzing zo geven ze in de toelichting aan, is gedaald; bij de andere denominaties ligt dit rond de 10%.

Figuur 3.13 Ontw. bezoekers religieuze of meditatieve bijeenkomsten afgelopen vijf jaar (n=193)

Ruim 60% van zowel de hindoe tempels als de moskeeën voorziet dat de komende vijf jaar het aantal bezoekers van religieuze en meditatieve bijeenkomsten zal groeien, bij de boeddhistische sangha's is dit zelfs ruim 70%. Bij de joodse synagogen is dit ongeveer 20% en verwacht daarentegen ook een aanzienlijk deel, bijna 40%, een daling (vooral weer door vergrijzing).

Figuur 3.14 Ontw. bezoekers religieuze of meditatieve bijeenkomsten komende vijf jaar (n=186)

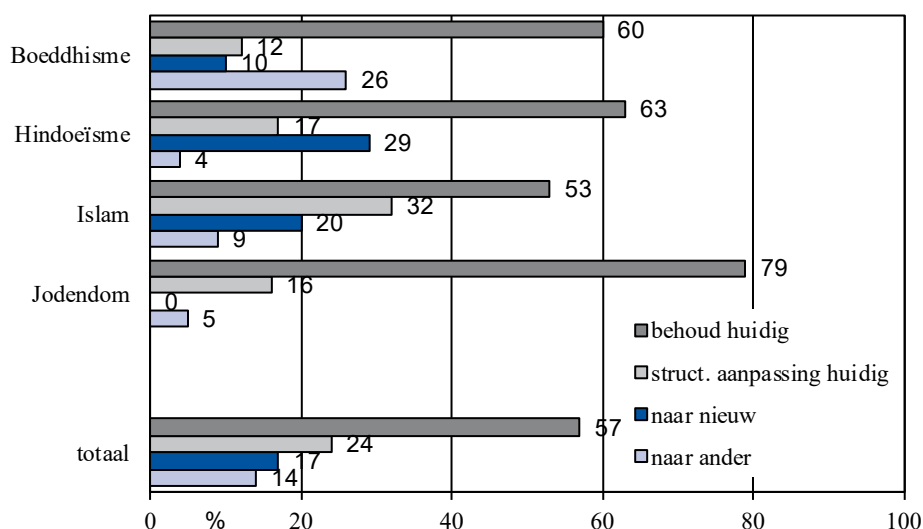
3.5 Toekomst ceremonieel gebouw

Aan de geloofsgemeenschappen met een eigen gebouw (gemeenschappen zonder gebouw laten we weer buiten beschouwing) is gevraagd hoe zij de toekomst zien van hun ceremonieel gebouw.

Bijna alle joodse synagogen willen in het huidige gebouw blijven en veelal zonder structurele aanpassing (79%). Van de andere denominaties wil ongeveer 70-80% van de geloofsgemeenschappen in het huidige gebouw blijven, bij de moskeeën iets vaker met structurele aanpassing (32%) dan bij de boeddhistische sangha's en de hindoe tempels (respectievelijk 12% en 17%).

Bij de hindoe tempels wil ongeveer 30% naar een nieuwe tempel verhuizen, respectievelijk 20% en 10% van de moskeeën en de boeddhistische sangha's wil dit en geen enkele joodse synagoog. Ongeveer een kwart van de vijf boeddhistische sangha's wil naar een ander reeds bestaand gebouw verhuizen, bij de andere denominaties slechts sporadisch voor (4-9%).

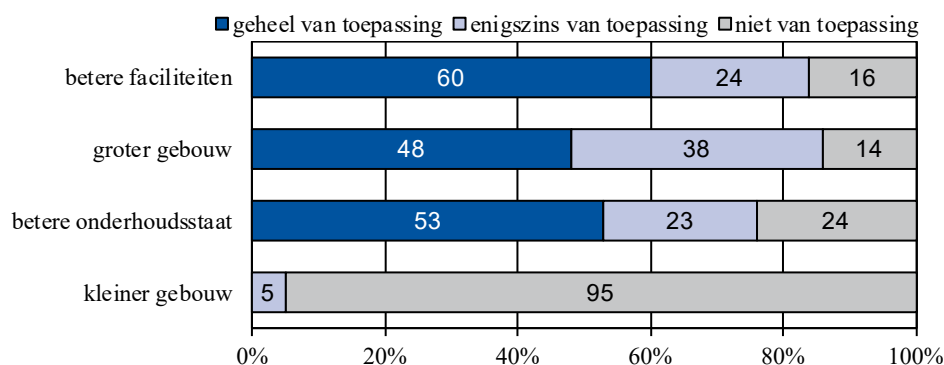
Figuur 3.15 Toekomst ceremonieel gebouw, meerdere antwoorden mogelijk (n=192)

Aan de geloofsgemeenschappen die aangeven dat ze het huidige gebouw structureel willen aanpassen, is gevraagd waarom ze dit willen. Vanwege de kleine aantallen maken we hierbij geen onderscheid naar denominatie.

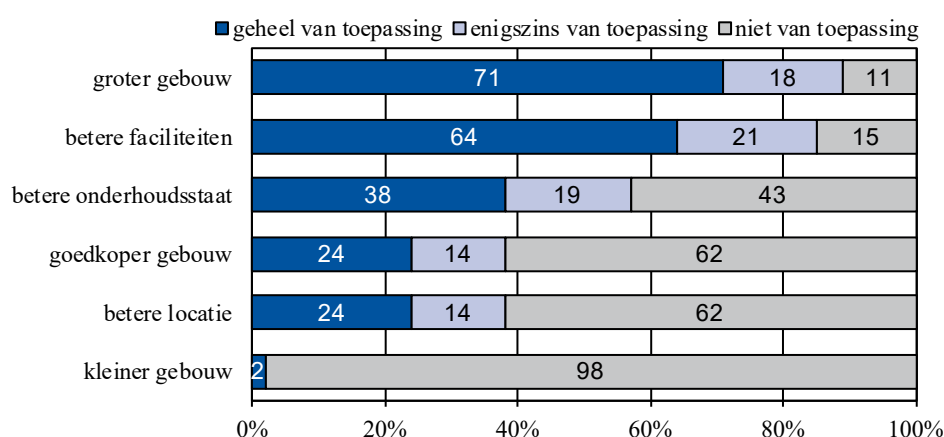
Betere faciliteiten is voor 60% van de geloofsgemeenschappen een belangrijke reden om tot structurele aanpassing over te gaan, ongeveer de helft wil een groter gebouw en eveneens de helft wil de onderhoudsstaat verbeteren. Behoeftte aan een kleiner gebouw is geen reden voor structurele aanpassing.

Figuur 3.16 Reden structurele aanpassing ceremonieel gebouw: men heeft behoefte aan... (n=32)

Als het gaat om de wens om naar een ander, nieuw of reeds bestaand, gebouw te verhuizen, zijn de behoefte aan een groter gebouw en betere faciliteiten de belangrijkste redenen, bij respectievelijk ongeveer 70% en ruim 60% van de betreffende geloofsgemeenschappen. Andere redenen, zoals verbetering van de onderhoudsstaat of de locatie, worden minder frequent als reden voor mogelijke verhuizing genoemd.

Figuur 3.17 Reden verhuizen naar nieuw of ander gebouw: men heeft behoefte aan... (n=43)

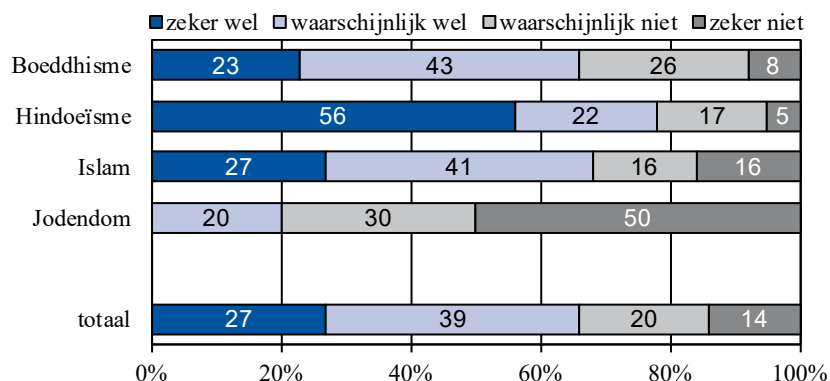

3.6 Animo voor overname christelijke kerk

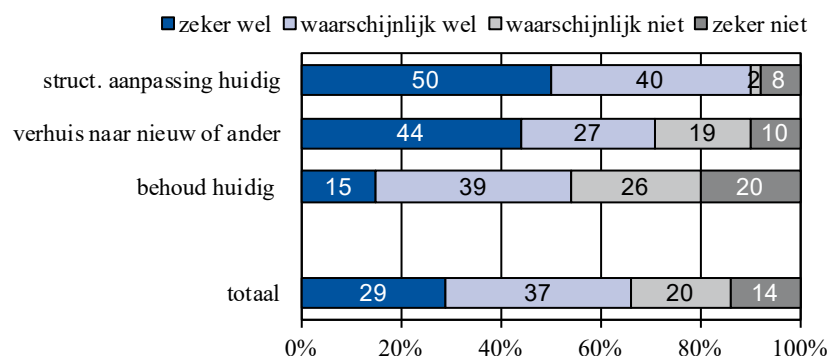
Bijna 80% van de hindoe tempels en bijna 70% van zowel de boeddhistische sangha's als de moskeeën zou bij eventuele verhuizing naar een ander gebouw (ook al geniet verhuizing bij de meeste geloofsgemeenschappen geen voorkeur), een christelijke kerkgebouw willen overnemen. Bij de joodse synagogen ligt dit animo veel lager, namelijk bij 20%.³

Figuur 3.18 Animo voor overname christelijk kerk, per denominatie (n=159)

Het animo om een christelijk kerkgebouw over te nemen is groot bij de geloofsgemeenschappen die denken aan structurele aanpassing van het huidige gebouw (90% zeker of waarschijnlijk wel) en bij de geloofsgemeenschappen die denken aan verhuizing naar een ander, nieuw of reeds bestaand, gebouw (71%), en wat minder groot bij geloofsgemeenschappen die hun huidige gebouw zonder structurele aanpassing willen behouden (54%). Vanwege de geringe aantallen kan er geen onderscheid naar denominatie worden gemaakt.

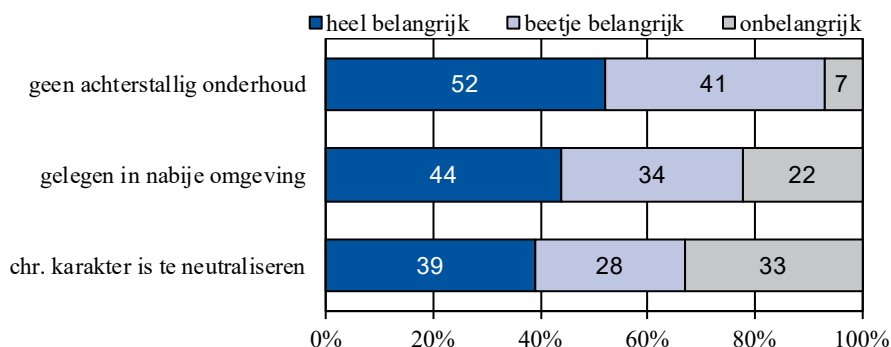
Figuur 3.19 Animo voor overname christelijk kerk, per huisvestingswens (n=159)

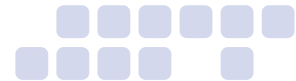
³ De vraag naar een eventuele overname van een christelijke kerk is dit ook gevraagd aan geloofsgemeenschappen die momenteel geen gebouw hebben maar daar wel behoefte aan hebben. De resultaten zijn vergelijkbaar met de geloofsgemeenschappen die momenteel wel een gebouw hebben.

Veel niet-christelijke geloofsgemeenschappen blijken dus, wanneer ze zouden moeten verhuizen, niet afwijzend te staan tegen de overname van een christelijk kerkgebouw. Er zijn bij deze geloofsgemeenschappen echter wel voorwaarden aan het kerkgebouw. Ruim de helft van de geloofsgemeenschappen die open zouden staan voor een overgang naar een christelijk kerkgebouw, vindt het heel belangrijk dat er geen sprake is van achterstallig onderhoud. Ongeveer 40% vindt het heel belangrijk dat het gebouw in de nabije omgeving ligt van het huidige ceremoniële gebouw en eveneens ongeveer 40% stelt als voorwaarde dat het christelijke karakter van het gebouw geneutraliseerd kan worden. Vanwege de geringe aantallen kan er ten aanzien van deze voorwaarden geen onderscheid naar denominatie worden gemaakt. In de toelichting op de voorwaarden komt geregeld naar voren dat de kosten voor huur of energie draaglijk moeten zijn. Aan de andere kant vermeldt men in de toelichting dat de christelijke kerkgebouwen vaak mooie gebouwen zijn met een goede toegankelijkheid voor wat betreft toegangsroutes en beschikbare parkeerplaatsen.

Figuur 3.20 Voorwaarden overname christelijk kerk (n=92)

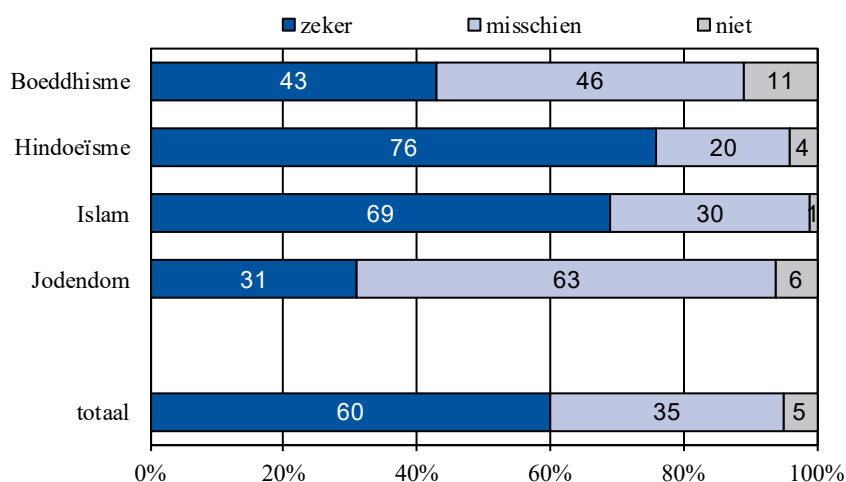

In de toelichting op waarom geloofsgemeenschappen juist niet tot de overname van een christelijk kerkgebouw zouden overgaan, komt vooral naar voren dat deze gebouwen te groot zijn, wat ook hoge onderhouds- en energiekosten met zich mee brengt.

De toekomst van de ceremoniële gebouwen van christelijke en niet-christelijke geloofsgemeenschappen komt aan de orde in Kerkenvisies zoals die door burgerlijke gemeenten, op initiatief van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, worden ontwikkeld. In een Kerkenvisie probeert men te komen tot een strategische visie voor alle ceremoniële gebouwen binnen een gemeente. Veel hindoe tempels (76%) en moskeeën (69%) zien deelname aan een Kerkenvisie zeker zitten. Bij de boeddhistische sangha's en joodse synagogen is zekere deelname minder vanzelfsprekend (respectievelijk 43% en 31%) maar sluit men die deelname toch ook zelden uit.

Figuur 3.21 Bereidheid deelname Kerkenvisie (n=221)

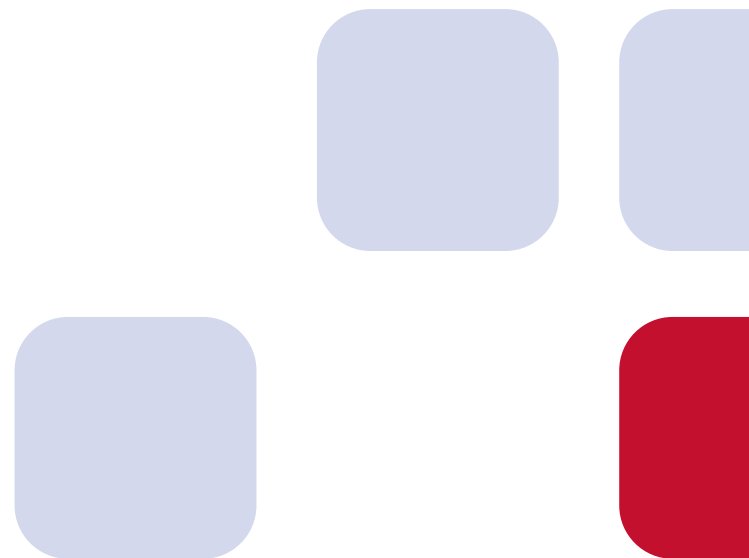
Onderzoekscentrum religie en samenleving

Het Kaski verricht toegepast wetenschappelijk onderzoek naar vraagstukken rond religie en samenleving. We hebben een lange ervaring als één van de oudste sociaal-wetenschappelijke instituten van Nederland.

U kunt bij ons terecht voor diverse vormen van onderzoek, zoals enquêtes, prognoses, evaluatieonderzoek en kwalitatief onderzoek via interviews en focusgroepen.

Naast onderzoek bieden wij ook beleidsadvisering en ondersteuning aan.

Het Kaski is onderdeel van de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen, en lid van de Vereniging voor Beleidsonderzoek.

Erasmusplein 1
6525 HT Nijmegen

Postbus 9103
6500 HD Nijmegen

Telefoon:
024 - 365 35 31

www.ru.nl/kaski
info@kaski.ru.nl